
ESSAY

Leef je in!

Van L-woord naar M-woord en terug

Agnes Andeweg

Begin 2012 berichtten Nederlandse media over een nieuwe wetenschappelijke vinding: het AGNES-pak, oftewel het 'Age Gain Now Empathy System'.¹ Met veel tromgeroffel werd dit pak gepresenteerd als dé technologie die ouderdom invoelbaar maakt. Het pak simuleert allerlei fysieke beperkingen, zoals verminderde beweeglijkheid en slechtiendheid, en stelt onderzoekers daarmee in staat om zich te verplaatsen in de senior. Door elastieken aan de mouwen kun je niet meer bij het bovenste schap in de supermarkt; dankzij een bordje in de rug niet meer bij het onderste. Bij het pak hoort een bril om wazig door te zien, en een paar handschoenen om slechter mee te voelen. Er valt wel wat op de normatieve opvattingen achter het pak aan te merken; bijvoorbeeld dat mensen van zeventig zich fitter en mobieler kunnen voelen dan mensen van veertig, of dat de geleidelijke afname van bepaalde vermogens leidt tot *coping strategies* die een tijdelijke drager van het pak niet zo snel ontwikkelt. Maar daar gaat het me nu niet om. Toen ik over het AGNES-pak las, was er één ding dat ik onmiddellijk dacht: daar is toch niet al die technologie voor nodig, om je in een ander te verplaatsen? Lees toch een boek! En dan laat ik de mogelijkheid om eens met je oma of bejaarde buurman te praten nog buiten beschouwing.

Zoals iedere geesteswetenschapper, ja iedere fictielezer weet, is een van de mooie dingen van lezen dat je even kunt voelen hoe het is om in andermans schoenen te staan; via een roman kun je tijdelijk iemand anders'

leven leiden. De Britse schrijver E.M. Forster verwoordde het aldus: 'In the novel we can know people perfectly, and, apart from the general pleasure of reading, we can find here a compensation for their dimness in life' (Forster, 1987/1927, p. 63). Lees Louis Couperus' *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan* (1906), en dan is het maar al te invoelbaar hoe het de heer Takma en mevrouw Dercksz, beiden in de negentig, in hun ouderdom vergaat:

[H]et was Takma een groote studie de overjas – in de gang deed hij die uit – te laten glijden van de schouders en armen in de handen van de meid. Hij deed dat langzaam-aan, een beetje moê van de wandeling, maar kwam tegelijkertijd staande genoeg op adem, om, met den stok...

– Den stok zullen wij maar houden, Anna... Om met den stok de trap op te gaan.' (p. 32).

Ook Jacoba van Veldes *De grote zaal* (1953) kan de lezer doen ervaren hoe een oudere zich voelt; dat zijn althans precies de termen waarin een scholiere haar leeservaring beschrijft: 'Je zult meer respect krijgen voor ouderen en ze beter kunnen begrijpen.'² Maar, zo werpt u misschien tegen, het AGNES-pak levert veel preciezere gegevens over ouderdom op dan een roman ooit zou kunnen. En die gegevens kunnen ertoe bijdragen dat supermarktschappen niet te hoog of te laag komen te hangen. Dat nu waag ik te betwijfelen. Is de technologie van het pak niet veel te grofmazig om recht te doen aan

de verscheidenheid van vermogens van anderen, en om in eenduidige toepassingen te resulteren? Takma's dienstbode Anna weet in ieder geval ook zonder AGNES-pak precies op welke praktische omstandigheden ze moet letten: 'En zij joeg de poes terug naar de keuken, bang, dat de oude-heer struikelen zou en haalde hem binnen met woordjes over het weêr, en vraagjes naar zijn gezondheid' (p. 32). Het verzamelen van gegevens lijkt bovendien niet voorop te staan (dan had het immers wel het MAD-pak geheten, More Age Data!), maar het kweken van empathie door middel van identificatie. Dat nu is een terrein dat al eeuwen geassocieerd wordt met het lezen van literatuur.

Het idee dat literatuur empathieverhogend werkt – Gain Now Empathy! – geniet nog altijd, of wederom, grote populariteit. De filosofe Martha Nussbaum stelt, onder andere in haar boek *Cultivating humanity* (1997), dat het vermogen zich in te leven in een ander leidt tot meer democratie en sociale tolerantie. Zij is om die reden een hartstochtelijk pleitbezorger van het literatuuronderwijs. Ook critici van Nussbaum, die met name haar stap van empathie met literaire personages naar altruïsme in de praktijk, van meevoelen naar maatschappelijke actie, als te naïef beoordelen, ontkennen niet de rol die empathie speelt bij het lezen van literatuur (Keen, 2007). Psychologen proberen recentelijk ook empirisch aan te tonen dat het lezen van fictie leidt tot het vergroten van empathische vermogens (Mar, Oatley & Djikic, 2012).

Laten we de beschavingsclaims laten voor wat ze zijn en het er voorlopig op houden dat literatuur lezen een manier is om een inlevingstekort op te heffen. Literatuur is niet alleen in staat om ons de schimmige ('dim') levens van anderen te laten meemaken, maar ook om nog onbekende anderen überhaupt voorstelbaar te maken. Met andere woorden: in literatuur kunnen nieuwe subjecten

vormgegeven worden. Het is precies in dat vermogen van literatuur dat veel geesteswetenschappers het kritisch potentieel van literatuur en kunst lokaliseren. Een beroemd voorbeeld is het gedicht 'The Mother' (1945) van Gwendolyn Brooks, een gedicht over een moeder die geen moeder is en toch weer wel. Het gaat over de abortussen die de spreekster heeft gehad: 'Abortions won't let you forget / You remember the children you got that you did not get'. Barbara Johnson (1987) liet in een prachtige analyse zien dat het lyrische 'ik' haar geaborteerde kinderen tot leven wekt, voor de duur van het gedicht, door ze aan te spreken via het stijlmiddel van een apostrofe: 'Believe me, I loved you all'. Daartoe is de poëzie in staat!

Brooks geeft in haar gedicht woorden aan de ervaring dat een vrouw zich moeder kan voelen van kinderen die ze om welke reden dan ook niet wilde of kon krijgen. Daarmee heft ze met literaire middelen een verbeeldingstekort op: de gemeenplaats dat moederschap wordt gedefinieerd door het hebben van kinderen, en het idee dat met een abortus juist moederschap wordt voorkomen. Daar is literatuur dus goed in: in het vormgeven van nieuwe identiteiten die sociaal-maatschappelijk nog niet (voldoende) denkbaar zijn, of nog niet (voldoende) gezien en erkend worden; van de mannelijke vrouw tot de moeder voor wie het moederschap geen roze wolk is (zie respectievelijk G. Mak, 1997 en J. Weusten, 2011).

En nu is er weer zo'n nieuwe entiteit aan het firmament verschenen, namelijk de lesbische moeder. Die bestaat nog niet zo lang. Voor veel lesbo's die in de jaren zeventig en tachtig uit de kast kwamen en daarmee een nieuwe uitdrukking gaven aan een leven als openlijke homoseksueel, was ouderschap onlosmakelijk verbonden met heteroseksualiteit en noties van burgerlijkheid. Zij vonden het vaak juist bevrijdend dat ze géén moeder

hoefden te worden. Zo er al lesbische moeders waren, waren hun kinderen vaak verwekt in een eerder (hetero)huwelijk. Pas vanaf begin jaren negentig is er sprake van een zogenaemde lesbische 'babyboom': vrouwen die binnen een lesbische relatie moeder willen worden en die wens vervullen via inseminatie van een bekende of onbekende donor. Inmiddels is het juridisch ouderschap van twee moeders wettelijk geregeld; de schattingen van het aantal kinderen dat in Nederland opgroeit in een 'roze' gezin lopen uiteen van 10.000-25.000 kinderen (Keuzenkamp, 2010 en Felten & Rothuizen, 2010). Een interessante vraag is nu via wat voor culturele repertoires lesbische moeders kenbaar, denkbaar en zichtbaar worden gemaakt. Wat voor verhalen worden er over hen verteld? Welke subjectposities zijn er voor hen beschikbaar, in welke plots spelen zij een rol? En welke identificatieposities krijgen lezers aangereikt? De ruimte is beperkt, maar ik laat een aantal voorbeelden van representaties van lesbisch moederschap de revue passeren.

Dykes to watch out for

In de seismograaf van lesbisch leven in de Verenigde Staten – Alison Bechdel's strip *Dykes to watch out for* (1987-2008) – wordt voor het eerst over baby's gepraat in 1991. In een post-moderne geste richten de personages zich tot de auteur van de strip, en sporen haar aan om nu eindelijk eens werk te maken van de baby-boom die gaande is in de buitenwereld:

Dykes to watch out for

Duidelijk is dat het verbeeldingstekort zich hier niet in de werkelijkheid bevindt, want daar zijn de lesbische moeders kennelijk al in overvloed aanwezig, maar juist in de fictie. *Dykes to watch out for* is dan ook echt een strip uit de lesbische subcultuur. De weerstand die de auteur blijkbaar moet overwinnen om het onderwerp aan de orde te stellen illustreert de veranderende opvattingen over moederschap in de subcultuur: er zijn nieuwe representaties nodig waarmee lezeressen zich kunnen identificeren. Ook Clarice, een van de beoogde moeders, moet overigens nog wat aarzelingen overwinnen, zoals dit citaat laat zien. In de strip duurt het vervolgens nog een tijd voordat Clarice en Toni daadwerkelijk beginnen. Als lezer leef je mee met hun twijfels, hun vele inseminatiepogingen, die tenslotte in een zwangerschap resulteren. Uiteindelijk wordt in 1993 een kind geboren, omringd door de hele lesbische gemeenschap:

De uitroep 'It's a baby!' valt te interpreteren als een uiting van verbazing, maar ook als een alternatief voor de uitroep 'it's a boy' of 'it's a girl'. Judith Butler (1990) stelde dat die uitspraak een performatieve werking heeft die de baby bij de geboorte tot een gegenderde persoon maakt: die daad wordt hier weerstaan. Ook in de jaren daarna volgen we het gezin van Toni en Clarice, die (onvermijdelijk, zou ik haast zeggen) een jongetje krijgen dat alle genderstereotypen bevestigt.

In de jaren negentig duiken er af en toe lesbische moeders op in meer *mainstream* cultuur, zoals in de televisieseries *Friends* (1994), *Ellen* (1997), en *Queer as Folk* (1999). Een echte verhaallijn over lesbisch moederschap zat in de doktersserie *ER*, waar dr Kerry Weaver uit de kast komt en met haar vriendin haar kinderwens probeert te verwezenlijken. Dat heeft enige voeten in de aarde: ze krijgt een miskraam, haar vriendin wil niet zwanger worden, omdat ze haar loopbaan bij de brandweer niet op het spel wil zetten, maar

ook zij krijgen een kind – en scheiden vervolgens. Deze en andere voorbeelden deden Sarah Warn al in 2003 verzuchten dat het lesbo-als-moederplot welig tiert, zelfs zozeer dat er nauwelijks nog lesbische vrouwen op televisie te zien zijn die géén moeder zijn of willen worden. Warn beschouwt het moederplot daarom als een manier om de afwijkende seksualiteit van lesbische vrouwen conventioneeler te maken (Warn, 2003).

Ook in de populaire lesbische tv-serie *The L-word* (2004-2009; in Nederland alleen de eerste twee seizoenen) – volgens sommigen de lesbische versie van *Sex and the City* –, figureert een stel lesbische (aanstaaende) moeders. Akass & McCabe (2006) stellen dat die serie focust op het 'inseminatieplot': de totstandkoming van de zwangerschap. De *fantasy*-film *The Baby Formula* (2008) geeft een eigen draai aan dat plot: de twee vrouwen weten sperma uit hun eigen stamcellen te produceren en daarmee gaat hun wens in vervulling dat hun kind biologisch verwant zou zijn aan beide moeders. De film *The Kids Are Alright* (2010), waarin de bekende actrices Annette Bening en Julianne Moore tekenden voor de moederrollen, draait om het plotseeling opduiken van de spermadonor. Dat veroorzaakt verwarring bij de kinderen en een van de moeders, die een affaire met hem begint, maar de film mondt uit in een herstel van de gezinsorde én het lesbische huwelijk.

In Nederland vinden we lesbische moeders vooral gerepresenteerd vanuit het perspectief van het kind, in kinderboeken. De kleine hausse boeken die de afgelopen jaren uitkwam, bieden rolmodellen voor kinderen van twee moeders en hun omgeving. Voor kleuters is er *De mamma's van Sterre* (2011) of *Vaderdag met twee mama's* (2010); voor kinderen in de basisschoolleeftijd *Filola wil een krokodil* (2013), *Ik heb twee moeders* (2009), of *Mijn moeders zijn lesbisch en ik ben ook normaal* (2000). Pubers kunnen terecht bij Ingrid

Kluvers *Droomtuin* (2010). Er is ook een enkele titel voor volwassenen, zoals Rianne Wittes *Donor gezocht* (2011).

Dit summiere overzicht maakt duidelijk dat fictionele representaties van lesbisch moederschap zeer uiteenlopende kijkers/lezersgroepen bedienen. In wat voor lesbische moeders kunnen zij zich inleven (Gain Empathy Now!)? In strip, tv-serie of film voor volwassenen weet je als kijker meestal eerst dat de personages lesbisch zijn, voordat je hun wens om moeder te worden verneemt. Met andere woorden, de lesbische moeder wordt gerepresenteerd als in de eerste plaats lesbisch, en in de tweede plaats (aanstaande) moeder. Kijkers/lezers worden daardoor vooral uitgenodigd zich in te leven in de weg naar zwangerschap. In de kinderboeken is het vertrekpunt logischerwijs het duo-moederschap, zij bieden vooral identificatiemogelijkheden met de kinderen.

Dan is het in het echte leven maar behelpen: zodra een vrouw met een kind over straat loopt, is zij 'de' moeder en wordt ze in bestaande – lees hetero – verbeeldingen van moederschap gerangschikt. Anders dan in de fictie is meestal niet duidelijk dat zo'n moeder lesbisch is. Vaak doet dat er ook niet toe, maar soms wel. Eve Sedgwick schreef al dat het een illusie is om te denken dat een *coming out* eens en voor altijd is (Sedgwick 1990, p. 68). Een *coming out* is een daad die steeds opnieuw moet plaatsvinden, ten overstaan van steeds nieuw publiek; of dat nu een groep studenten is of een hotelmanager. Dat geldt voor lesbische moeders ook, en misschien zelfs in verhevigde mate, omdat kinderen het leven in bepaalde opzichten socialer maken: dankzij crèche, consultatiebureau, en school zijn er allerlei momenten waarop een *coming out* van de moeder-als-lesbo aan de orde is.

Maar er is ook zoiets als de *coming out* van de lesbo-als-moeder. Begin 2004, terwijl de lesbische babyboom ook in Nederland al aar-

dig op stoom was, vertelde ik mijn promotor Maaïke Meijer dat ik zwanger was. Haar reactie kwam onmiddellijk: 'Agnes! Moedertje!' Ik zal niet al teveel close reading loslaten op die uitroep, hoewel ik een intertekstuele referentie proef in het verkleinwoord 'moedertje' naar 'moedertjelief!': lieve help! Ik deed hier duidelijk mijn *coming out* als aanstaande moeder. Maaïkes verbaasde reactie was karakteristiek voor een generatie feministen en lesbo's voor wie het krijgen van kinderen geen vanzelfsprekendheid was. Dit zeldzame geval van verbeeldingstekort dat ik in vele jaren heb kunnen waarnemen – Maaïke staat bekend om haar grenzeloze verbeelding – heeft ze overigens spoedig bijgespijkerd. *So much for AGNES*-pak of fictie als empathieverhogende technieken: soms gaat er niets boven een echt gesprek.

Noten

- 1 <http://agelab.mit.edu/agnes-age-gain-now-empathy-system>
- 2 <http://www.scholieren.com/boekverslag/71347>

Literatuur

- AGNES. Retrieved 21 juni 2013 from <http://agelab.mit.edu/agnes-age-gain-now-empathy-system>.
- De Grote Zaal. Retrieved 21 juni 2013 from <http://www.scholieren.com/boekverslag/71347>.
- Akass, K. & McCabe, J. (Eds.). (2006). *Reading the L Word: outing contemporary television*. Londen: IB Tauris.
- Bechdel, A. (1987-2003). *Dykes to watch out for*. Ann Arbor: Firebrand Books.
- Beuningen, G. van & T. Van den Bossche (2011). *De mamma's van Sterre*. Antwerpen: 't Verschil.
- Brooks, G., 'The mother'. Retrieved 21 juni 2013 from <http://www.poets.org/viewmedia.php/prmMID/15829>
- Butler, J. (1990). *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. London: Routledge.
- Couperus, L. (1988 [1906]) *Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan*. Utrecht: L.J. Veen. Retrieved 21 juni 2013 from http://www.dbnl.org/tekst/coup002vanoo01_01/.

- Felten, H., & J. Rothuizen, *Handreiking Roze Ouderschap*. Retrieved 21 juni 2013 from [http://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Handreiking%20homo-emancipatie%20-%20Roze%20ouderschap%20\[MOV-222094-0.3\].pdf](http://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Handreiking%20homo-emancipatie%20-%20Roze%20ouderschap%20[MOV-222094-0.3].pdf)
- Forster, E.M. (1987 [1927]). *Aspects of the novel*. Harmondsworth: Penguin.
- Hornsveld, I. & M. Sierevelt, *Filola wil een krokodil* (2013), Utrecht: LaVita Publishing.
- Johnson, B. (1987). Apostrophe, animation, and abortion. In B. Johnson (Ed.). *World of difference*. Baltimore: Johns Hopkins Press (p. 184-201).
- Keen, S. (2007). *Empathy and the novel*. Oxford: Oxford University Press.
- Keuzenkamp, S. (Ed.). (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluvers, I. (2010). *Droomtuin*. Amsterdam: Moon.
- Mak, G. (1997). *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam & Meppel: Boom.
- Mar, R. A., Oatley, K. & Djikic, M. (2012). The psychology of fiction: present and future. In I. Jaen & J. Simon (Eds.). *Cognitive literary studies: current themes and new directions*. Austin: University of Texas Press (p. 235-249).
- Nussbaum, M. (1997). *Cultivating humanity. A classical defense of reform in liberal education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Posthumus, N. (2012). Je bejaard voelen op je twintigste. Retrieved 21 juni 2013 from <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/01/05/je-bejaard-voelen-op-je-twintigste-een-speciaal-pak-maakt-het-mogelijk/>
- Reef, O. (2000). *Mijn moeders zijn lesbisch en ik ben ook normaal*. Amsterdam: Sjaloom.
- Sedgwick, E. K. (1990). *The epistemology of the closet*. Durham: Duke University Press.
- Velde, van J. (2010 [1953]). *De grote zaal*. Den Haag: CPNB.
- Vos, M. (2009). *Ik heb twee moeders*. Z.p.: Boekscout.nl
- Warn, S. (2003). TV's Lesbian Baby Boom. Retrieved 21 juni 2013, from <http://www.afterellen.com/archive/ellen/TV/lesbianbabyboom.html>
- Weusten, J. (2011). *De idylle voorbij. Verbeelding van moederschap in. Nederlandse literatuur 1980 tot 2010*. Maastricht, dissertatie.
- Wijnhoven, K. (2010). *Vaderdag met twee mama's*. Heerhugowaard: Gigaboek.
- Witte, R. (2011). *Donor gezocht*. Utrecht: LaVita Publishing.